

Тетяна ЄВСЄВА
(Київ)

ГОЛОД-ГЕНОЦИД 1932-1933 років В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НЕПРАВОСЛАВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ – „РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ”

У своїй класичній праці „Джерела тоталітаризму” Хана Арндт серед іншого зазначала: „Тоталітарні режими, самі цього не помітивши, довели: існують злочини, що їх неможливо ні покарати, ні простити. Коли неможливе стало можливим, воно стало некараним, непростим абсолютним злом, яке більше не можна було зрозуміти й пояснити злісними мотивами власної користі, скупості, скнарості, образи, жадоби влади й боягузтва. Через це гнів не може за нього помститися, любов – стерпіти його, дружба – пробачити. Так само, як жертви на фабриках смерті чи у прірвах забуття в очах їхніх мучителів більше не люди, так само цей новітній вид злочинців перебуває навіть поза солідарністю у людській гріховності”¹. Отже, не маючи змоги ні покарати призвідників голодомору 1932-33 рр., ні простити їх, нашому та майбутнім поколінням українців випадає крім оплакування жертв осмислення катастрофи і її наслідків.

На даний момент механізми творення голодомору завдяки титанічній праці вітчизняних науковців добре висвітлені. Однак, для визнання голодомору 1932-33 рр. геноцидом українського народу, крім визначення прямих та опосередкованих людських втрат варто було б ґрунтовно дослідити і визначити глибину деформації ментальної структури українського народу. Зробити це нелегко з огляду на цілий ряд причин. Насамперед через брак репрезентативних письмових джерел, особливо відсутність мемуарів та щоденників українських селян, які б безпосередньо зафіксували це явище. Однак, заповнити цю лауну все ж можливо. Для цього пропонуємо здійснювати ґрунтовний аналіз внутрішніх суспільних процесів, міжнародних та міждержавних відносин України й Росії на основі класичних праць: з теорії націй та націоналізму Е. Гелнера, Б. Андерсона, Е. Сміта² (осмислення процесів націотворення в Європі), Л. Ребета³ (осмислення українського контексту); з теорії постколоніальних студій Е. Томпсон⁴ й історико-богословської концепції О. Шмемана про три рівні послідовного пристосування Церкви до форм, потреб і політичних інституцій світу (початковий, “імперський”, та “національний”)⁵ А також – документів, що висвітлюють історію православної Церкви в Україні з 1917 до 1933 рр.. Принципова відмінність запропонованого в доповіді підходу від класичних – згаданого європейського та радянського/пострадянського („національно-визвольні рухи”, „буржуазний націоналізм”, „великодержавний шовінізм”, „фашизм”, „інтернаціоналізм”) – полягає в аналізі характеру і форм перебігу процесу утвердження політичного принципу націоналізму та способу зміни ідентичності і політичної культури на теренах України (як найвпливовішої складової Російської імперії/СРСР) крізь призму феномену православ’я. Даний контекст (і пов’язаний з ним спектр проблем) завжди залишався поза увагою дослідників. Для Західного світу церква перестала бути

„гарантом підтримання порядку після Реформації”⁶. „Відділивши церковну історію від історії людства та природи [...] Ж.Боден [...] [визначив, що – Т.Є.] збереження миру – є завданням держави, а не місією імперії”⁷. Для історіографії російської (церковної та світської), радянської, пострадянської, а за інерцією і української – ведення ґрунтовних наукових дискусій про природу феномену націоналізму в контексті історії народів Росії/СРСР, а, тим більше, з’ясуванні його православного коріння було (і все ще залишається) річчю неприйнятною або ж дуже незручною. На нашу думку загадані усталені концепції слід переосмислити, особливо, в контексті даного форуму.

Класична соціологія розглядає націю як спільноту, найважливішу та найбільш складну й довершену, з породжених цивілізованим життям⁸. Кожна з таких спільнот має певний склад кумулятивних ліній, що, солідаризуючи її зсередини, визначають “зовнішні” прояви нації як єдиного цілого, антагоністичного до інших спільнот. Простежуючи еволюцію націй – від простого лінгвістичного скупчення у складну верству – в історії християнських цивілізацій, фахівці визначили наступний склад кумулятивних ліній, необхідних для солідаризації етнічного скупчення: мова, територія, держава, цивілізація (технічна та організаційна структура), звичаї, історія і право, національна свідомість (тобто, сугестія маси, котра задає тон індивідуальній поведінці, спричинює безперервну актуалізацію, репродукцію, доконування і продовження традицією освячуваного життя), національна еліта, релігія, Церква⁹. Найстабільнішими чинниками, що вплинули на формування і збереження менталітету української нації, поряд із мовою і територією (землею), були синкретичне православ’я та православна Церква. Саме в цій царині століттями відбувалася постійна психічна взаємодія українців, підтримувався соціальний зв’язок між ними. Останній, як відомо, „має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, одночасно виходячи змістом та тривалістю поза її межі. Це [...] те, що називають цивілізацією та культурою, ...світ цінностей”¹⁰. Цю соціальну взаємодію завжди можна було спостерігати у символічних проявах. Такі матеріальні речі як храми, побудовані в українському архітектурному стилі; святкові та господарські обряди, вишитий одяг, родинні коштовності, старовинна козацька зброя і спорядження (всі родинні перекази та легенди, що супроводжували кожну річ), – „об’єктивували собою суб’єктивну психіку: певні почуття, думки, переживання, настрої та ін.”¹¹. А, відтак, були соціальними і національними цінностями. Отже, старовинні храми та монастирі, „духовні пісні, звичаї, церковний місяцеслов, пов’язані з побутом народу святочні обряди, численні колядки тощо свідчили про своєрідність і багатство українського народного православного обряду. Особливо багатим національний колорит був у різдвяному циклі свят. Різдвяна вертепна драма, євангельський сюжет у народній творчості... [будучи перенесеними – Т.Є.] у сільський український світ, набували виразних національних рис”¹². Таким чином витворювалася, зберігалася і передавалася національна культура українців, відчуття спорідненості етнографічної спільноти по обидва боки Дніпра, а разом із ним – відчуття окремішності стосовно інших православних культур.

Таким чином, якщо залишити поза увагою характер і форми перебігу процесу утвердження політичного принципу націоналізму та спосіб зміни ідентичності і

політичної культури, ми ніколи не зрозуміємо епоху тоталітаризму в СРСР загалом і не осмислимо катастрофу в Україні як геноцид, не зможемо подолати наслідків.

Закон про відокремлення церкви від держави та школи від церкви виконав кілька функцій. 1) На його основі було створено комплексну юридичну базу для витіснення усіх православних та інославнок конфесій – як централізованих, дисциплінованих ієрархічних структур з чітким підпорядкуванням нижчих ланок вищим, – поза межі правового поля держави. 2) Знищення джерела не просто паралельного, але й давнішого від створеного комуністами державного законодавства, яке для переважної частини православних громадян новостворених радянських республік було таким же авторитетним як і державне. 3) Знищення православного світогляду і створеної на його основі політичної культури, яка створила, зберегла і продовжувала відтворювати відчуття спорідненості та унікальності у міжнаціональному просторі та визначати спосіб легітимації форми державної влади. Нарешті, 4) замаскувати спорідненість і спадковість між політичними системами і культурами самодержавства Російської імперії та тоталітаризму в СРСР. На нашу думку, вона полягала в збереженні основного архетипу, сформованого і закріпленого теократією у менталітеті росіян: від формули „Москва – Третій Рим” через концепцію цезаропапізму часів активного розширення Петром I імперії Романових та „суб’єктивної теократії” епохи націоналізму у вигляді уваровської тріади „самодержавіє, православіє, народність” до ідеї „пришестя Третього Комуністичного Інтернаціоналу”. Його суть, а отже, і природа спорідненості політичних культур полягала в ототожненні всіх православних (і неправославних) народів разом з їхніми етнічними землями з етнічною Росією і загарбання військовою силою як законне право „возз’єднувати”, чи „повертати”, „цивілізувати”; ототожнювати власну православну і російську ідентичність з ідентичністю „Іншого”. В політичній культурі громадян держави „диктатури пролетаріату” ці архетипи мали актуалізуватися і вони під керівництвом більшовиків мали здійснити всесвітню комуністичну революцію та об’єднати увесь світ у єдину Інтернаціональну Радянську Соціалістичну Республіку¹³.

Створення надійних юридичних підвалин, повноцінне використання набору пропагандистських кліше „боротьби з релігійним дурманом” дозволило, в ситуації переплетення на теренах імперії національних революцій, громадянських і міжнаціональних воєн, зберегти захоплену під час перевороту владу та нав’язати суспільству побудову свого варіанту „Міста Сонця”. Іншими словами, штучний розрив з „імперіалістичним” минулим було створено суто в інформаційно-пропагандистському просторі – у пресі та виступах на мітингах. Але ця різка зміна ритуалу легітимації влади та способу формування відчуття спорідненості й створила віртуальну прірву між „капіталістичною” та „комуністичною” формаціями. Штучно нав’язаний суспільству „класовий підхід до історії” при ігноруванні загальнолюдських цінностей (національних, релігійних, морально-етичних та ін.) дозволив нав’язати і „наукову” концепцію про те, що минуле людства є боротьбою класів, яка обов’язково завершується революцією¹⁴. Однак, ми не знайдемо в партійних документах відкритої концепції, яка б теоретично з філософських або політичних позицій обґрунтувала потребу в епоху націоналізму штучно і миттєво стерти зі свідомості та генетичної пам’яті громадян радянської держави,

зокрема в українців, типи відчуття спорідненості, сформовані природним чином століттями історичного розвитку та замінити ці мозаїчні структури на єдине, штучно створене абстрактне почуття „інтернаціоналізму”. Тільки для того, щоб зберегти імперію в оновленому вигляді. І не лише тому, що неможливо переконливо обґрунтувати потребу, перевагу чи користь для розвитку особистості якоїсь штучної ідентичності перед природним феноменом, зокрема таким, як нація. Але й тому, що заперечувати існування такого феномену як національна спільнота (нація), а також зовсім уникати публічних наукових дискусій на цю тему – один із способів зберегти єдність імперії, успадкований більшовиками від царату.

Отже, з огляду на потребу зберегти імперію у вигляді Союзу незалежних республік (СРСР), повний розрив між сучасними реаліями та історичним досвідом поколінь і заміна останнього тотальною ідеологією мала бути стиснута в часі фактично в межах одного покоління. Тому усунення і Церкви як інституції, і православної культури (матеріальної, духовної, політичної) та менталітету разом із їхніми носіями, особливо в Україні, було абсолютно необхідною передумовою для побудови комуністичного суспільства. Але більшовицькі новації в політичній культурі та державному будівництві обмежуються привнесенням у суспільну свідомість та політичну практику „культури терору”. Решту компонентів політичної культури теократії, що раніше забезпечували політичне балансування між російською імперією та політичною нацією модерного типу, більшовики досить органічно застосували для побудови тоталітарної держави. Для прикладу:

1) В СРСР: абсолютна влада генерального секретаря комуністичної партії, його непідзвітність, повна безкарність, „абсолютна безпомилковість” діяльності, що виходять з „глибокого пізнання законів суспільного розвитку” – *В Росії: імператор – абсолютний законодавець, джерело церковно-державного права, що перевіряє себе критеріями Божого суду, має тотальну владу;*

2) в СРСР: партійний нагляд за політичним, суспільними і культурними процесами через систему партапарату, „громадських”, „суспільних організацій” – *в Росії: Синод, обер-прокурор і його апарат, православні робітничі організації та політичні спілки;*

3) в СРСР: призначення на посади заступників функціонерів усіх рівнів так званих комісарів – *практика, щоправда, прийшла через традиції Великої французької революції з глибокого середньовіччя, але попри все, належала церкві: інквізитор мав право призначати в інші міста своєї округи уповноважених – комісарів, або вікаріїв, котрі шпигували за різними особами, здійснювали арешти та конфіскацію майна запідозрених у зраді, допитували, катували їх і навіть виносили їм вирoki¹⁵;*

4) в СРСР: антагонізм між державою та суспільством, перманентні конфлікти між суспільними групами, штучне формування категорій осіб, позбавлених частково або повністю прав на політичну чи економічну діяльність – „позбавленців” – *в Росії: юридично оформлене прикріплення до певного віровизнання з урахування пріоритету РПЦ; переслідування незгодних як кримінальних злочинців;*

5) в СРСР: русифікація через заклади освіти, культури та армію, як засіб

штучного стирання „грані, що відділяє імперію від нації, престол від пролетаріату”¹⁶. Російська мова, якщо перефразувати думку Б. Андерсона, мусила стати не лише ланкою між зовнішньою владою й людиною, але й внутрішнім простором, який творять і використовують її носії. Сконструувати і легітимізувати нову ідеологічну реальність, підпорядкувати комуністичну дійсність штучно сконструйованому світоглядові – в Росії: *російська модель „офіційного націоналізму”: юридично зафіксована перевага вільного розвитку великоруського населення імперії, асиміляція ним інших націй. В цій моделі універсальність російської мови одночасно означала універсальність політичної системи та сакральність і стародавність імперії, де сфери впливу мови та бюрократії збігалися. Таким чином царський уряд намагався – „у відповідь на масове розповсюдження національних рухів у Європі (особливо! – Авт.) після 1820-х рр. – свідомо поєднати два протилежні політичні устрої: націю та династичну імперію”¹⁷;*

б) в СРСР: переміщення номенклатурних кадрів на різні партійні чи господарські посади та в різні регіони залежно від потреб партії – в Росії: *синодальна практика (суворо заборонена канонами! – Т.Є.) регулярного переміщення єпископів з кафедри на кафедру, щоб запобігти „зроцненню” єпископа з паствою; система призначення випускників семінарій на парафії;*

7) в СРСР: консолідація спільноти кумулятивними лініями репресивного типу: вплив на кожну особистість незалежно від віку й статі через надмірну політизацію суспільного та особистого життя, догматизм, різновиди терору, – в Росії: *будь-яке відхилення в розумінні й тлумаченні православних догматів від традиційно-ортодоксального в Росії каралося як кримінальний злочин;*

8) в СРСР: святкові демонстрації з прапорами, транспарантами, портретами вождів – в Росії: *хресні ходи з іконами та корогвами;*

9) в СРСР: ідея „світової комуністичної революції” як можливість ідеологічно консолідувати неправославне й штучно атеїзоване суспільство. По закінченні світової війни потреба в „захисті православних” зникла: під захистом кордонів національних держав вони чудово давали собі раду власними силами. Але стійка традиція розглядати міжнародні відносини, як суто російські проблеми залишилася. Звичне поняття “захисту чистоти Вселенського православ’я” органічно трансформувалося у відстоювання інтересів “світового пролетаріату”, а традиційна політична установка православної свідомості – з “особливої відповідальності Церкви за здобутки і цілісність імперії” у „відповідальність” за “визволення світового пролетаріату від гніту світової буржуазії”. Місце ідеї розгортання Третього Риму до „вселенського” масштабу в новітній „інтернаціональній” державній ідеології посіла – з відповідними атрибутами – ідея „пришестя Третього Комуністичного Інтернаціоналу”, а після всесвітньої комуністичної революції – „заснування міжнародної Радянської республіки”¹⁸. Той же світовий устрій під російським, але вже комуністичним, контролем. А традиційні розбіжності між „західниками” та „слов’янофілами” у поглядах на найбільш оптимальний напрям початку православної експансії – на ісламський Схід чи на католицький Захід – в нових історичних обставинах також доволі органічно переросли на: 1) підготовку на

початку 1920-х рр. вибуху світової революції в Болгарії та інших балканських країнах¹⁹; 2) а після поразки згаданих спроб – „з метою революціонізування Близького Сходу, півдня Європи, а також півночі Африки²⁰ створення на території Кримського півострова – Кримської АСРР; проведення там політики коренізації, щоб перетворити Крим на повноцінний „аванпост, фортецю світової революції... вогнище революційної пожежі для усього світу”²¹.

10) в СРСР: перебування України у складі СРСР – основний чинник збереження єдності країни рад. Адже за економічним та людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим²² – в Росії: 1) статус Київських митрополитів: разом з Митрополитами Петербурзьким та Московським – постійні члени Синоду; поза межами Російської імперії для православних єпархій: у Речі Посполитій, парафії в австрійській Галичині, у Закарпатті, в Румунії (Буковині та Бессарабії), у Канаді й США вони продовжували залишатися Екзархами Вселенського патріарха. Київські митрополити ніколи не втрачали цих прав (не визнаних Московським патріархом у 1686 р.), хоча й не користувалися ними протягом XVIII – початку ХХ ст.²³. Також Київські митрополити зберігали за собою гідність священноархімандритів однієї з найбільших святинь православного світу – Києво-Печерської Лаври. Наявність у ній великої кількості канонізованих святих, прославлених нетлінням моців, з еkleзіологічного боку надавала б самодостатності відновленій національній Помісній православній церкві України²⁴. Такою ж мірою цієї якості їй надало б і збережене Київськими митрополитами виключне право першоієрархів Помісних церков – варити й посилати церквам-дочкам святе миро²⁵. 2) статус Київської митрополії – попри ліквідацію територіальної цілісності та зведення до становища інтегральної частини РПЦ, Київська митрополія залишалася основою сакральної генеалогії Третього Риму як імперії; матеріальним втіленням націотворчого міфу „общерусского единства” – ідеологічної конструкції, яка здатна поглинати або бути поглинутою різноманітними ідеологічними утвореннями, що дають можливість перетворювати у свідомості нової уявленої спільноти історію давніх династій на колективне минуле народу. Іншими словами, використання ідеологічного інструментарію, який витворили масові національні рухи в країнах Європи, дозволяло Романовим зберігати династичну владу над величезними багатомовними територіями, накопиченими від часів середньовіччя. Як дотепно зауважив Б. Андерсон – „натягнути коротку й цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії”²⁶.

Окрім збереження архетипів національної господарської, мистецької та політичної культури українців, більшовики мали і більш сучасні підстави для знищення в Україні православної культури. Мова йде про вплив соціальної доктрини католицької церкви (СДЦ) на процеси формування модерної нації та громадянського суспільства в Україні²⁷. Суть католицького погляду на соціальні проблеми папа Лев XIII висловив у енцикліці „*Regum novarum*” від 1891 р.. Згідно з документом – церква категорично не погоджувалася з ідеєю соціалістів скасувати приватну, а натомість, встановити спільну власність і передати управління нею представникам „громадськості” або керівникам держави. Вимагала визнання за трудівником повного права отримувати й вільно використовувати або розпоряджатися її оплатою (вкладати заощаджені кошти в придбання у приватну власність

землі, рухомої та нерухомої власності; передавати їх у спадок дітям). На противагу соціалістам, які пропонували повну залежність від держави; [...] [і – як наслідок – Т.С.] однаково в усіх бідність і однакові злидні”²⁸. Пояснюючи позицію церкви стосовно рівності, понтифік сформулював концепцію соціального партнерства. Її суть полягала у тому, що багаті й бідні не є природними антагоністами бо праця та капітал не можуть обходитися один без одного. Тому працівник повинен повністю та якісно виконувати свою роботу, а працедавець – поважати його людську гідність, не обтяжувати непомірним навантаженням, або працею, що не відповідає статі чи віку. Основним обов’язком працедавця є справедлива оплата праці. Ні Божі, ні людські права не дозволяють експлуатувати нужденних та бідних для особистої користі. А **позбавити** працівника заслуженої **оплати** – значить **вчинити злочин, що волає до неба про помсту** (так само, як і невинна кров Авеля – Т.С.). Принагідно зазначимо, що православна Церква також традиційно відносила затримання заробітку до категорії смертних гріхів²⁹. Крім того, понтифік вказав на необхідність вирішення соціальних питань: створення товариств взаємодопомоги, заснування приватними особами компаній для страхування робітників, вдів, сиріт на випадок нещасного випадку, хвороби або смерті; товариства для опіки над дітьми, молоддю, а також над дорослими. Передбачав створення християнських робітничих об’єднань для врегулювання трудових спорів.

В Росії, попри потребу боротьби з соціалізмом, інстинкт самозбереження примусив імператора та бюрократію відмовитися від боротьби з соціалізмом через використання європейських моделей суспільного розвитку, а єпископат РПЦ мусив підтримати верховну владу. Тому полемічні праці владик, спрямовані на пояснення широкому загалові різниці між євангельською правдою та „правдою” сучасного соціалізму, були позбавлені тих чітких і зрозумілих програмних засад та ґрунтовних практичних порад, що їх пропонувала католицька СДЦ. Їхні праці мали характер загального богословського аналізу який дуже опосередковано й розпливчато окреслював тогочасні економічні і політичні реалії, зовсім оминаючи проблеми соціального партнерства, з’ясування сутності соціалізму та пошуки засобів протистояння його поширенню. Яскравим прикладом може слугувати стаття єпископа Дмитрія (Богдашевського) „Блаженства Господни (*Евангельская правда и «правда» современного социализма*)”, оприлюднена в „Трудах Киевской духовной академии” (1909. – Т.1.)³⁰.

Натомість християнську концепцію гармонізації суспільних відносин, аналогічну до запропонованої католицькою СДЦ, але з урахуванням досвіду життя в радянській Україні, розробила і намагалась відстояти у своїй діяльності Всеукраїнська православна церковна рада Української Автокефальної православної церкви (далі ВПЦР УАПЦ). Ґрунтовна програма була викладена у формі тез до Стокгольмської Всесвітньої конференції християнських громад (19 – 30 серпня 1925 р.). Відверто констатуючи неможливість працювати над організацією удосконалення економічного і промислового життя в СРСР, ВПЦР УАПЦ все ж визнавала своїм загальнохристиянським обов’язком „дбати про перемогу проявів сил смерті: голоду, злиднів, голизни, беззахисності, неволі, хижацтва”³¹. Масштабний комуністичний експеримент у царині соціальної педагогіки, на кшталт описаного у

спогадах С. Єфремова³², примусив у частині *III Церква та соціальні і моральні проблеми* зазначити: „Церква в ділі боротьби з сексуальними пороками йде до оздоровлюючого впливу на соціальне й політичне життя, поскільки воно своїм напрямом сприяє сексуальній гнилизні”³³. А також впливати християнськими засобами на організацію установ „дім” і „притулок”³⁴.

Активну позицію у зазначеній частині УАПЦ пропонувала і стосовно злочину та ледарства: „Завданням Церкви є дослідження причин злочинства в громаді, розкриття їх, виявлення лінії боротьби з ними й вплив церковними засобами й силами на громадянство в напрямі удосконалення громадського ладу. Церковною справою є й організація громад для боротьби зі злочинством і злочинськими організаціями. Ледарство й неминуче зв'язаний з ним паразитизм, [...] хоч і під формою закону, являється одним з видів злочинності. Відношення до нього таке ж як і до злочинності”³⁵.

Особливу увагу ВПЦР УАПЦ приділила висвітленню християнського погляду на проблему формування в СРСР комуністичної нації на позаправославній основі. Ця частина тез була тактовно названа: *IV. Церква й міжнародні відносини*, але розділи маючи нейтральні формули, чітко розставляли потрібні акценти стосовно комуністичної дійсності та християнської позиції якісного перетворення останньої: „в) обов'язок Церкви що до проповіді братерства людей. Проповідь братерства є проповідь з'єднання з вільним і повним розвитком сил кожного, а не проповідь з'єднання через підлягання одного народу другому. Ні англієць не повинен стати негром, ні негр – англійцем, ні українець – поляком, або москвином, ні навпаки, а всі повинні стати свідомими людьми, братами, розвиваючи свої народні й індивідуальні творчі особливості до найвищого рівня”. „г) расова проблема. Нація – ява біологічного порядку. Сила національного життя сприяє різнобарвності життя й культури, існування нації оберігає розвиток світової культури. Християнство, благословляючи природу й підносячи її до вищого, благословляє і національне життя й працює над піднесенням життя всіх і кожного народів до найвищого ступеня... . Не асиміляція і убивство окремих народів, а спілкування всіх і піднесення життя кожного – ...завдання християнства”³⁶. [...] ж) обов'язки християнина до нації й держави. Нація, як удосконалення біологічного й соціального порядку, є силою творчою в світовому людському житті. Шлях до всесвітнього добра йде через націю, через піднесення життя нації й кожна християнська Церква і церковна громада, і християнин усіма силами й здібностями служить любов'ю піднесенню й удосконаленню життя нації. [...] окремий християнин повинен вибрати й найти організованій науково боротьби за удосконалення соціального, політичного, економічного й національного життя держави. [...] Партія, в якій може працювати християнин, не може гнітити релігійну совість людини й не може служити поневоленню індивідуальному, соціальному, національному. Християнин повинен активно будувати творчі політичні товариства й державні організації”³⁷. Насамкінець, розділ *V. Церква й християнське виховання* пропонував чітку концепцію розвитку особистості, повністю альтернативну тогочасній практиці формування „будівника комунізму”. „В вихованні християнської особи Церква повинна одійти від системи лжехристиянського смиренства й покори, що робила й виховувала „німих і підлих рабів” (слова Шевченка) людського

гнобительства. Християнство повинно виховувати сміливих борців за братерство, повних самодіяльності й рішучості”³⁸.

Отже, щоб зберегти імперію у вигляді СРСР потрібно було знайти псевдонаціональну основу, бо православ’я, активно вдосконалюючи різні національні ідентичності: російську православну та українську православну, заважало. Особливо українське. Але ми знову не знайдемо в працях „основоположників марксизму-ленінізму” чіткої науково обгрунтованої концепції, яка б пояснила потребу повністю замінити у суспільній та особистій свідомості громадян релігійний світогляд „науковим” або войовничим атеїстичним. Натомість в ленінських працях достатньо місця від відведено обгрунтуванню партійності в філософії³⁹; аналізові ставлення російських класів і партій до релігії і церкви⁴⁰ та переплетенню проблем розвитку національних шкіл, національних культур і так званого „клерикалізму”⁴¹, необхідності „злиття в один союз робітників усіх націй”⁴².

Здійснити це злиття протягом 1920-х років єдиним натиском не вдалося в силу різних причин. Тому голодомор на фізіологічному рівні став інструментом природного відбору, на соціальному – інструментом для „перезавантаження” матриці менталітету та руйнації традиційних соціальних зв’язків на ментальному рівні. Так наприклад, документи реєстрації релігійних громад кожного українського села містять серед іншого такі особисті відомості про парафіян: „за віровизнанням – православний від народження; за станом – хлібороб” (в російських селах – „земледелец”, але найчастіше – „крест’янин”)⁴³. В слові „хлібороб” звучить правічна культурна глибина. Саме на роки голодомору припадає активна ліквідація традиційного календаря польових робіт і пов’язаних з ним православних свят. Польові роботи в колгоспі втратили свій циклічний і десь сакральний характер, перетворилися на безперервний виснажливий виробничий процес. Посівна кампанія безпосередньо перетікала у збиральну і хлібозаготівельну, а останні – у посівну. Відтак комуністичний спосіб організації праці не приносив колгоспнику матеріального чи морального задоволення від процесу та результатів праці. Натомість повністю поглинав увесь особистий час разом із вихідними та святковими днями. Таким чином нівелювався духовний зв’язок між хліборобом та землею, з якого століттями і поставало те фундаментальне почуття автохтонності поколінь українців, зв’язку між предками та нащадками. Власне, всього того, що є духовною основою перетворення етнографічної спільноти в національну. Разом із традиційною рільничою культурою в роки голодомору було ліквідовано і повагу до людини, яка працює на землі і вирощує хліб.

Разом із ліквідацією церкви було викорінено традиційні весільні та поховальні обряди, традиції виховання дітей у сім’ї та опіки над сиротами (інститут хрещених батьків).

Зв’язок поколінь в українській традиційній культурі оприявлювався також через мотиви вишитого національного одягу та розпис великодніх писанок, кераміки. За роки голодомору селяни виміняли на продукти тисячі вишитих сорочок та рушників. Родинні коштовності (обручки, ювелірні прикраси, старовинні золоті і срібні монети, фрагменти оздоблення старовинної зброї з дорогоцінних металів), а разом з ними і всі родинні перекази і легенди – все, що було частиною культурної самобутності і гідності українського хлібороба, зникло в торгсинах.

Отже: інтенсивне закриття та руйнація храмів в роки Голодомору, розпродаж їхнього господарського майна, вилучення і передачу до державних музеїв коштовних культових речей (найцінніших – до Москви); розформування парафіяльних та церковних бібліотек, продаж закордоном старовинних рукописних і друкованих видань; спалення культових речей, за якими не визнали культурної чи мистецької цінності, – тобто знищення всього того, що оприявлює менталітет українця, переносить світовідчуття зі сфери свідомості у матеріальний світ – все це можна впевнено віднести до форм зміни ідентичності української нації. З української і православної на атеїстичний радянський/російський народ. А поєднання руйнації традиційної національної культури з фізичним винищенням її носіїв в роки Голодомору можна впевнено визначати як геноцид.

---

¹ *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Переклад з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – С.511.

² *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянова. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – 272 с.; *Сміт Е.* Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

³ *Ребет Лев.* Теорія нації. – Львів, 1997.

⁴ *Томпсон Е.* Трубадури імперії: російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2008. – 368 с.

⁵ *Шмеман А.*, протоієрей. Исторический путь православия. – Париж, 1989. – 389с.

⁶ *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. В. Шведа. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 28-29.

⁷ Там само. – С.31.

⁸ *Марітен Ж.* Нація, політичне суспільство держава //Консерватизм. Антологія. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: 1998. – С.459.

⁹ *Томашівський С.* Про ідеї, героїв і політику.(Відкритий лист до В'ячеслава Липинського). Львів, 1929. – С.55-93. Ребет Лев. Теорія нації. – Львів, 1997. – С.155-174. Шаповал М. Загальна соціологія. – К.: 1996. – С.115-151. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. – К.: 1998. – 479 с.

¹⁰ *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. и перевод А.Ю.Согомонов: Пер. с. англ. – М.: Политиздат, 1992. – С.39.

¹¹ Там само. – С.42.

¹² *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4-х т. – Нью-Йорк; Київ; С. Бавнд-Брук, 1990. – Т. III. – С.268 – 270.

¹³ *Бухарин Н. И.* Теория пролетарской диктатуры // Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988. – С.15, 24. Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К.: 1973. – Т.37. – С.8, 156, 468, 488.

- ¹⁴ Кульчицький С. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 17. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 405.
- ¹⁵ Григулевич И.Р. История инквизиции (XIII – XX вв.). – М.: «Наука», 1970 – С.103.
- ¹⁶ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – С.139.
- ¹⁷ Там само. – С.113.
- ¹⁸ Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т.37. – С.8, 156, 468, 488.
- ¹⁹ Кулешов С.В. Размышления о революции // Отечественная история. – 1996. – №5. – С.127.
- ²⁰ Докладніше про це: Бикова Т. Б. Крим у геополітичних планах партії більшовиків (1917 – 1921 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 94-134.
- ²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань – Ф.1. – Оп.20. – Спр.114. – Арк.93.
- ²² Кульчицький С. В. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.12.
- ²³ Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917-1921 рр.: український аспект / Дис... канд... іст... наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К., 2000. – С.143.
- ²⁴ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР.). – Ф.175. – Оп.1. – Спр.139. – Арк.5-7.
- ²⁵ Лотоцький О. Автокефалія. – Варшава, 1935. – Т1. – С.198.
- ²⁶ Андерсон Б. Вказана праця. – С.112-113.
- ²⁷ Соціальна доктрина церкви як компонент конфлікту між християнським та комуністичним світоглядом у першій третині ХХ ст.: українська проекція // „Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжнародних проблем”. – Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. За загальною редакцією д.ф.н. Колодного А.М., член-кор НАНУ д.і.н. Реснта О.П., – Випуск 1. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С. 206 – 214.
- ²⁸ Энциклика Его Святейшества папы Римского Льва XIII «Regum novatum» по социальной проблеме о положении рабочих // Энциклики Его Святейшества папы Римского 1891, 1981, 1991 гг.: о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Институт праксеологии, 1993. – С.61-105.
- ²⁹ Молитовник. – Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1998. – 3-е видання. – С.418.
- ³⁰ Український переклад: Богдасhevський Д. Блаженства Господні (Євангельська правда і „правда” сучасного соціалізму) // Хроніка - 2000. – Рік видання ІХ. – Випуск 37-38. – Київ, 2000. – С.578-585.
- ³¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф.5. – Оп.2. – Спр.990. – Арк.232 – 235.
- ³² Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. – К.: ЗАТ „Газета Рада”, 1997. – С.121.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.990. – Арк.232зв.

³⁴ Там само. – Арк.233.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – Арк.233зв.

³⁷ Там само. – Арк.234.

³⁸ Там само. – Арк.234зв.

³⁹ Материализм и эмпириокритицизм. Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – Т.18, стр.124-127, 130, 137-139, 356-358, 359-361, 380 // Цит. за: Ленин В.И. О религии и церкви. – М.: Изд-во политической литературы, 1966. – с. 37-59.

⁴⁰ Классы и партии в их отношении к религии и церкви. – Т. 17, с.433-436; Духовенство и политика. Т.22, с.80-81; Лев толстой как зеркало русской революции. Т.17, с.206-213; Критические заметки по национальному вопросу т.24, с.119-123, 133-134, 143-144; Как епископ Никон защищает украинцев. Т.24, с.8-10 тощо // Ленин В.И. О религии и церкви... – С. 105-234.

⁴¹ Критические заметки по национальному вопросу. Т.24, с.119-123, 133-134, 1443-1444. // Ленин В.И. О религии и церкви... – С. 128 – 224.

⁴² Там само.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Справи 205 – 210, 244 тощо.